

Смерть і поховальні звичаї та обряди турків

Рухі Ерсой

УДК 393(560)

Ruhi Ersoy. Death and Dead Body Rites and Rituals in Turkish Culture. The phenomenon of death occupies very large place in Turkish culture. In daily life it is an important issue, both in the pre-Islamic period and Islamic modern times. This article investigates religious and cultural aspects of death in Turkey: superstitions, signifying and portending death, rites and rituals performing at the time of death, preparation of the dead for its disposal, its burying, and beliefs, rites and rituals related to post-burial customs.

Keywords: Tengrism, death, necromancy, condolence.

Ruhi Ersoy. Türklerde Ölüm ve Ölü İle İlgili Rit ve Ritüeller. Ölüm olgusu Türk kültüründe geniş bir yer işgal eder. Hem «slam öncesi hem de günümüzde, günlük hayatta ölüm, çok önemli bir konudur. Bu makalede, ölümün Türkiye'deki dini ve kültürel yönü incelenecektir. Bu konular şunlardır: ölümü haber veren ve ölümü engelleyen inanç ve uygulamalar, ölüm anında gözlemlenen inanç ve uygulamalar, ölünün defne hazırlanması, defin sonrası inanç ve uygulamalar.

Anahtar Kelimeler: Tanrıcılık, ölüm, nekromansi, başsağlığı.

Смерть, як і народження й одруження, є однією з найважливіших подій у житті людини. Факт смерті, будучи індивідуальним, водночас викликає цікавість усього людства та є темою досліджень медиків, релігієзнавців, археологів, етнологів, антропологів, фольклористів, літературознавців та ін.

На поховальні вірування й обряди кожного народу впливають його загальні звичаї та традиції [18, с. 251–264]. У цій статті ми опишемо та систематизуємо звичаї й обряди в Анатолії, пов'язані зі смертю, проаналізуємо їх згідно з методами фольклористики, спробуємо виокремити значення кожного з них.

Для цього насамперед розглянемо уявлення турків про смерть від найдавніших часів до сьогодення, опишемо, класифікуємо та проаналізуємо вірування і церемонії, що побутують на території сучасної Анатолії.

Поняття смерті в тюркських народів

Смерть як невідворотна подія сформувала в турків низку відповідних вірувань. Турки протягом своєї історії належали до різних культур, сповідували різні релігії, тому неоднаково сприймали смерть, але основою їхнього світогляду вважається тенгризм, традиційна релігія тюрків [Тануц, 1978, 9–12; 10, с. 1–21; 12, с. 33–44]¹. Тюрки традиційної релігії вважали смерть виходом із тіла «тину» – душі, духу².

В алтайських та якутських тюрків на позначення понять душі та духу вживалися слова «тин», «сюне» («сюр») та «кут». «Тин» – душа всіх живих істот; «сюне» – лише людська душа; «кут» – ознака священності і живих, і неживих істот.

Таким чином, відділення «кута» від тіла означало не смерть, а лише зникнення священності. «Кут» для людини є незамінним джерелом сили та довголіття, без якого ніхто не може подовжити життя (приклади вірувань у святість людини буде наведено нижче). Але щойно «тин» залишає тіло – людина неминуче гине [14, с. 176].

У своїй праці «Явище смерті в алтайських тюрків» («Altay Türklerinde Ölüm») Жан-Поль Ру приділив значну увагу поняттю «кут» і подав такі його визначення:

1) желатиноподібна речовина, що пробивається через отвір у наметі;

2) розум, душа, сила життя;

3) шанс;

4) талісман, який оберігає натовп або який носять від пристриту [24, с. 36].

Однак у цих поясненнях ми не бачимо найголовнішої особливості поняття «кут»: бути щасливим, блаженним [Агат, 1979: xxiv–xxviii]. Крім того, у давніх текстах у значенні «шанс» трапляється слово «*ülüg*». А «желатиноподібна речовина, що пробивається через отвір у наметі», на нашу думку, означає сходження на сім'ю святості (священності).

Тюрки вірили, що смерть є наслідком хвороби, водночас вони опиралися їй, виказуючи цим бажання жити. Так, надаючи потойбічному світу вагомому значення, тюрки, які в різні періоди, а іноді й в один відрізок часу сповідували різні релігії, постійно наголошували на бажанні зостатися в живих. У зв'язку з цим для хворих застосовували своєрідну систему карантину: їх тримали в шатрі, не підпускаючи до них нікого, крім уповноважених осіб. Як засіб запобігання поширенню хвороби така міра видається розумною. Але для нас важливими є вірування, з огляду на які таку міру вживали.

Тюрки вірили лише у вічність Бога, а людину вважали смертною. Ось як про це зазначено в Орхунських написах: «*öd tengri yasar; kişi oğlu kop ölüglü törünmüş*» («час визначає Господь; людина народжується, щоб померти») [КТ-Ş10]³. Явище смерті в цьому випадку пояснювали різними за формою та змістом словами. Так, на позначення смерті в стародавніх тюркських написах трапляються такі вислови: щоб увічливо сказати «померла» про особу, яку поважали, використовували «*kergek bolmak*»⁴ – «відійти в інше життя», «*uçabarmak*»⁵ – «покинути цей світ», про ворога ж говорили «*ölti*», іноді – «*adrılmak*». Останні вислови вживали також у просторіччі.

Вираз «*kergek bolmak*» науковці трактують як ввічливу форму слова «померти». А от О. Недім Туна ототожнив

ций вислів з дієсловом «відлітати», навівши й етимологічне пояснення. З погляду традиційних вірувань тюрків, посилаючись на Бартольда, він дав таке тлумачення вислову: «З Орхунських написів зрозуміло лише те, що тюркські народи вірили в переселення після смерті душі людини в птаха чи комаху. Про померлого говорили: “відлетів”. Також відомо, що в західних тюрків навіть після прийняття ісламу замість слова “помер” вживалися фрази “*şunkar boldu*”, “*şahin oldu*” – “перетворився на канюка» [27, с. 131–148].

Подібну думку з цього приводу має й А. Інан: «З Манаса вилетіла душа, схожа на муху, полетіла до свого справжнього житла» [14, с. 182]. Фуат Кьопрюлю у своїй роботі «Перші суфії в тюркській літературі» («*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*») зазначає, що сказання про «перетворення на птаха» в орденах ясаві та бекташі пов'язує їх із шаманізмом.

Отже, сталі вирази, пов'язані з поняттям смерті, що функціонують у наш час у Туреччині, імовірно, походять саме з періоду традиційної релігії тюрків: «випустити дух», «життя, наче птах: прилітає – відлітає», «хворий, хоча й слабкий, але з духом», «полетів, як птах» і т. п.

Поняття смерті в наш час

На вірування та обряди тюрків Анатолії, пов'язані зі смертю, значно впливала зміна географічного положення та навколишнього середовища, але деякі моменти, притаманні тільки їм, лишилися сталими. Безумовно, суттєво вплинув і іслам. Тут можемо стверджувати, що традиційні вірування й обряди тюрків збереглися такою мірою, якою дозволила ця релігія. Принаймні поняття та сталі вислови, пов'язані зі смертю, при адаптації до ісламу збереглися. Наприклад, «*ruh*» – душа, «*ecel*» – смертна година, «*vade*» – час розплати, «*ahiret*» – нескінченність життя після смерті, «*cennet*» – рай, «*cehennem*» – пекло, «*defin*» – поховання, «*sirat köprüsü*» – важкопрохідний міст до раю, що розміщується над пеклом, «*Azrail*» – Азраїл, янгол смерті, який забирає душу людини, «*Münker-Nekir*» – Мункір і Некір, два янголи, які допитують душі померлих про їхні земні діяння та ін. Як уже зазначалося, традиційні вірування тюрків збереглися в ісламському просторі Анатолії, що позначилося на кожному етапі феномену смерті. Саме це ми намагатимемося продемонструвати нижченаведеними прикладами.

Описуючи поняття смерті та пов'язані з ним обряди, ми будемо використовувати таку класифікацію:

1. Прикмети, що віщують смерть. Вірування та обряди, пов'язані з відвертанням смерті:

- фізіологічні прикмети;
- психологічні прикмети;
- сновидіння;
- прикмети, пов'язані з тваринами;
- некрмантичні прикмети;
- прикмети, пов'язані з природними явищами.

2. Вірування та обряди, пов'язані з моментом смерті.

3. Девір та Іскат.

4. Поховання померлого.

5. Траур і співчуття.

6. Поминальні дні та вірування, пов'язані з ними:

- перший вечір після смерті;
- перша п'ятниця;
- перший тиждень;
- сороковий день ;
- п'ятдесят другий день;
- чорне (перше) свято;
- річниця.

Далі спробуємо розтлумачити вірування та обряди Анатолії, аналізуючи приклади та де необхідно, звертаючись до їхнього історичного коріння.

1. Прикмети, що віщують смерть. Вірування та обряди, пов'язані з відвертанням смерті

У народу Анатолії сформувався певний набір подій і ситуацій – так званих провісників імовірної смерті. Класифікувати їх можна таким чином:

Фізіологічні прикмети. Визначити історичне підґрунтя таких прикмет неможливо, оскільки фізіологія – суто індивідуальне явище. Це питання радше стосується медиків. До фізіологічних прикмет належать: втрата здатності говорити, погляд, що спрямований в «одну точку», неконтрольовані рухи ротом, набрякання тіла, затвердіння органів тощо [22, с. 31–34].

Психологічні прикмети. Прикмети цього типу різні для кожного народу. Зокрема, для турків найхарактернішими психологічними прикметами у разі смертельної хвороби є складання заповіту, запрошення родичів, які живуть далеко, прощання з ними та пробачення всіх образ. Такі прояви – прийняття людиною в результаті життєвого досвіду провісників смерті, які, як і вищезазначені фізіологічні прикмети, неможливо прив'язати до жодної історичної події [22, с. 30, 31].

Сновидіння. Одними з найпоширеніших прикмет смерті в Туреччині є сновидіння. Поява певних подій і предметів уві сні віщує імовірну смерть. Такі сновидіння можна поділити на п'ять категорій:

1. Сновидіння, пов'язані з особистостями. Якщо вві сні людину кличе хтось із померлих – уважається, що найближчим часом ніхто з її родини не помре [22, с. 25–30]. Таким чином, імовірність смерті зменшується, що може бути своєрідним її запобіганням і уникненням. У цьому випадку йдуть до найближчої святої могили, читають вірші з Корану, моляться, роздають «садаку» (пожертви у вигляді їжі, напоїв, грошей). Уважається, що, задобривши померлих, можна прикликати їх собі в сон і в такий спосіб відкласти час можливої смерті.

2. Сновидіння, пов'язані з тваринами. Уважається, що поява вві сні коня, вовка, собаки, шакала, курки, ворони, орла чи змії віщує смерть того, хто бачить сон, або когось із його родини. Наприклад, якщо сниться подорож на коні, імовірно, помре той, хто в сідлі. Аби забезпечити себе та своїх рідних, також вдаються до вищеописаного способу.

3. Сновидіння, пов'язані з речами. Той, хто побачить уві сні річ або речі когось із померлих, найближчим часом піде з життя. Метод запобігання – той самий.

4. Сновидіння, пов'язані з рослинами. Якщо вві сні людина побачить зламане дерево або фрукти чи овочі,

вироснути які зараз не сезон, вона або хтось із її сім'ї може померти. Убезпечитись можна так само, як і в попередніх випадках.

5. Сновидіння, пов'язані із зубами. Виривання хворого зуба чи випадіння корінного зуба уві сні віщує смерть когось із близьких родичів. Якщо надломлюється саме корінний зуб, вважається що в родині помре хтось із літніх людей.

Вивчення праць фольклористів і антропологів у цій галузі, без сумніву, дасть змогу збільшити кількість прикладів. Тому подібні дослідження варто продовжувати.

На цьому етапі можна зробити загальний аналіз наявних даних. Щоб визначити, що стало основою факту ймовірної смерті в снах, необхідно звернути увагу на місце Анатолії в релігійному та культурному просторі в давнину. У тюркських дастанах та написах – джерелах інформації про повсякденне життя тюрків, які сповідували традиційну релігію, – на згадки про вірування та обряди, пов'язані зі сном, натрапляємо не одразу. Лише в дастані «Огуз» герої бачили сні, але пов'язані вони були з державною символікою (золотий лук і три срібні стріли) [21, с. 203]. Більше не вдається знайти згадок про сні, пов'язані з повсякденним життям. Це, імовірно, безпосередньо пояснюється ісламською (семітською) традицією. Священна книга іудеїв (Тора), священна книга мусульман (Коран) і хадиси пророка Мухамеда містять дуже багато подібних прикладів.

Скажімо, у 5–11 віршах розділу 37 першої книги Тори «Буття» йдеться про сон св. Юсуфа та його батька, який тлумачить цей сон. У цій самій книзі в 1–36 віршах розділу 41 розповідається про те, як Юсуф пояснює єгипетському фараону його сновидіння.

У Корані також знаходимо тлумачення батьком сну Юсуфа: «Юсуф батьку: “Батечку, уві сні я бачив як 11 зірок, сонце та місяць били поклони мені”. Батько на це: “Сину мій! Не розкажуй свій сон братам своїм, інакше вони влаштують пастку для тебе, тому що диявол найбільший ворог людини. Всевишній, як і уві сні, обере тебе та навчить тлумачити сновидіння”» [Yusuf: 4–6]. Так і сталося. Юсуф навчився пояснювати сні. Підтвердження цього знаходимо і в Торі, і в Корані: у в'язниці в Єгипті Юсуф тлумачив сновидіння ув'язнених [Kur'an, Yusuf: 36, 37, 41]. Дізнавшись про це, фараон наказав покликати його та попросив розтлумачити свої сні [Kur'an, Yusuf: 43–50]. Крім цього, у Корані є згадки і про сон св. Ібрагіма [Kur'an, Safat: 102–106].

Пророк Мухамед також тлумачив сні людей, присутніх на його проповідях. Він використовував символіку кольорів – білого, зеленого та червоного.

Отже, у період традиційних вірувань серед тюрків не існувало традиції тлумачення снів, пов'язаних з побутом. Незвичні тлумачення подій повсякденного життя стали результатом упровадження ісламських ідей. Так, на початковому етапі формування ісламу як релігії в турецьких писемних пам'ятках існують також твердження такого роду. Наприклад, Юсуф Хас Хаджиб у своїй праці «Кутадгу біліг» («*Kutadgu Bilig*») у 4366–4375 рядках говорить про важливість при тлумаченні

та класифікації снів враховувати, що їла людина до сну, а також зважати на пори року, щоденні справи, віру в диявола [2, с. 6005–6288]⁶.

Однак нас цікавить, чим пояснити те, що мотиви снів, які майже не трапляються у віршах і хадисах, набули такого поширення серед народу Анатолії у зв'язку з прикметами смерті. Варто з'ясувати, з яких причин певні мотиви стали прикметами нещастя та смерті.

Відповіді на ці запитання можемо знайти, пов'язавши тюркські дастани із зазначеними мотивами. Однак основи деяких мотивів у наш час віднайти неможливо, їх можна вважати наслідками розвитку суспільства.

Якщо розглядати тюркські дастани, то в міфології якутів можна помітити подібні до вищеописаних, мотиви ворони та орла як провісників імовірної смерті. За легендою, герой Ер-Согого, аби захистити людей, змагаючись із нечистим Буурою Дохсуном з пекла, відрубав йому голову, а пошматоване тіло розвіяв небесами. Проте залишився шматочок серця нечистого, який перетворився на ворону та полетів. Тому голос ворони вважався негарним, а сама птаха – нещасливим знаком [21, с. 106].

Мотив змії можна пояснити прикладом з міфології алтайських тюрків: перші чоловік і жінка в Раю за порадою змії з'їли заборонений Богом фрукт. За це Бог покарав їх, відіславши з вічного життя в смертне, а змію прокляв як ворога людства [21, с. 453–456]. М. Еліаде, досліджуючи мотиви змії в культурах інших народів, зазначав, що ця істота є символом кінця життя [8, с. 164–167].

Таким чином, можна стверджувати, що мотиви, пов'язані з речами, рослинами, тваринами, людьми, а також із зубами, як і інші мотиви, утвердилися в культурі в результаті поширення індивідуального досвіду.

Прикмети, пов'язані з тваринами. Тварини мають вагомe значення в культурі тюркських народів. Це засвідчено і в культурних, і в літературних джерелах [11; 6]. У низці стародівніх тюркських пам'яток «Ірк Бітік» («*Irk Bitig*») розповідається, як тісно співіснували тварини та тюрки у своєму повсякденному житті.

Населення сучасної Анатолії поведінку деяких тварин пов'язує зі смертю, вважаючи її прикметою імовірної загибелі. Для різних тварин такою прикметою є певна поведінка.

1. Свійські тварини (кішка, собака, кінь, баран, коза, корова, бик).

Виття, жалібне скиглення, перебування поблизу дому чи на його порозі собаки вважалися провісниками смерті. Аби її відвернути, собаку виганяли, закидали камінням або казали їй: «З'їж свою голову». Таке ставлення до собаки зумовлене віруванням у те, що «Азраїл побачить і повідомить її господаря» [12, с. 15–17].

Віщують смерть і дії інших свійських тварин. Наприклад, коли кінь б'є об землю копитами передніх ніг та ірже, скаче без причини, ірже в домі хворого, не слухається; коли бик або корова раптово змінюють поведінку, стороняться хазяїна, видають незвичні звуки, мукають, вибігши перед людиною, привертаючи її увагу тощо.

2. Дикі тварини та птахи: (заєць, лисиця, кріт, шакал, кажан, змія, півень, курка, гусак, сова, ворона, орел, лелека).

Заєць вибігає перед подорожнім; лисиця видає незвичні звуки; вовк виє вночі; кріт рие землю, наче на кладовищі; гусак скидає пір'я; кажан літає вночі, скрегогучи; півень у незвичний час (в обід, у післяобідній час, після вечірньої молитви, опівночі) кукурикає; курка видає довгі звуки, наче півень; сова тужливо угукає; ворона чи орел постійно видають звуки: у саду, біля дверей; лелека приносить у лапах або в роті брудне ганчір'я, з'являється невчасно – усе це вважається провісниками ймовірної смерті [22, с. 16–20]. Ті, хто вірять у ці прикмети, для відвернення чи уникнення смерті, тримають тварин якнайдалі, кажуть їм погані слова, інколи навіть не годують. Крім цього, найпоширенішою формою запобігання смерті в Анатолії є відвідини найближчої святої могили кожним поодиночці чи всією сім'єю; читання віршів Корану, молитви, жертвоприношення та роздача милостині⁷.

Якщо звернутися до історії цих прикладів, знайдемо їхні сліди в різних періодах і місцевостях. Зазначений мотив собаки не знаходимо в ісламській літературі, однак у роботі Джувеїні розповідається про те, що віра уйгурів у негативний зміст сильного іржання коней, реву верблюдів, гавкання собаки, виття хижих звірів, тривожного мекання овець, неспокійної поведінки птахів стала причиною їхнього переселення [Cüveynî, Ünal, 1996].

Основу прикладів, подібних до описаних, бачимо і в джерелах турецької культури – тюркських дастанах. У дастанах Алтаю та Сибірського краю в деяких ситуаціях собаку змальовано проклятою твариною, хоча в більшості випадків цей звір вважається вірним другом людини. Зокрема, розповідається, що душа людини «сюне» іноді, відділившись від тіла, летіла на прогулянку в гори чи ліс. І якщо повертаючись «сюне» вселялася не в тіло свого власника, а в іншу особу – це стало причиною смерті її першого власника. Але побачити «сюне» в людині могли лише духи – так звані «кьоспюкчю», або ж собаки. Собака попереджала людину тужливим виттям [1, с. 404–453]. Мотив змії, подібний до описаного вище, є в алтайському дастані «Створення» («*Yaratılış Destanı*»). Тут ідеться про те, як Бог зобов'язав собаку та змію охороняти перших чоловіка й жінку в Раю біля Дерева безсмертя, суворо наказавши тваринам не підпускати до людей Ерліка. Але собака та змія знехтували обов'язком, і Ерлік, наблизившись до Дерева, спокусив Єву з'їсти яблуко – так перші люди вийшли з країни безсмертя та ввійшли в смертне життя [21, с. 451–458]. Тут змію зображено як тварину, яка стала причиною смерті людини. Цілком можливо, що саме цим зумовлене тлумачення появи змії уві сні як імовірної смерті. Подібне ставлення до собаки бачимо й у дастанах сусідніх народів – монголів і тибетців [21, с. 564–568].

Аналогічні вірування пов'язані також з образом вовка. Зокрема, у дастані про походження тюрків Бозкурт попереджав людей про наближення смерті.

У тюрків-хітів існувало повір'я про те, що лисиця має таку саму долю, як і її хазяїн. Якщо лисиця гинула, хазяїн теж помирав. [21, с. 558–560]. Можливо, традиція вважати певну поведінку лисиці провісником смерті походить від вірувань саме тюрків-хітів.

Проте знайти значення подібних вірувань шляхом аналізу історичного та культурного підґрунтя надзвичайно складно, адже для цього потрібно зібрати всі приклади з культурного та історичного досвіду тюрків. Обґрунтувати всі прикмети та вірування також не видається можливим, оскільки деякі з них поширилися в суспільстві на основі індивідуального досвіду.

Некромантичні прикмети

Віра в застосування речей, що використовуються під час церемонії поховання, або в явища, які бачать у момент смерті, називається некромантиєю. Розглянемо деякі приклади такої віри та форми запобігання подібним прикметам.

Якщо труна під час транспортування хитається, повертається направо й наліво, скрипить, після погребіння зсувається, або якщо на ній хтось сидить – серед присутніх очікують нової смерті. Уважається також, що хтось невдовзі знову помре, якщо інструменти, якими копали могилу, принести додому або скласти їх один на одного, або використовувати по черзі. Крім цього, існують повір'я про казан, у якому гріють воду, та про деякі інші предмети [Приклад, 1979: 30].

Можемо стверджувати, що зазначені вірування та приклади походять з глибокої давнини. Відомо, що тюрки, які жили в Алтайському краї в стародавні та середньовічні часи, задля очищення після церемонії поховання розкладали один проти одного два багаття, поряд розташовували два списи та натягували між ними мотузку, під якою проходили самі, проводили тварин і проносили речі [24, с. 155]. Звичай сучасних тюрків-якутів стрибати через запалене вогнище на зворотному шляху після поховання та віра в те, що смерть не може пройти крізь вогонь, частково збігається зі звичаями алтайських тюрків і уйгурів. Не згадувати ім'я померлого також вважалося в алтайських і уйгурських тюрків мірою запобігання смерті.

Описані вірування та звичаї традиційної релігії, трансформувалися у різні форми після прийняття ісламу, продовжували існувати й серед тюрків Анатолії. Наприклад, в анатолійських тюрків, якщо хтось помер, здійснювали певні обряди, аби запобігти ще одній смерті. У будинку померлого спорозняли посуд із їжею (боялися, щоб смерть не передалася). Якщо помирав хтось у районі – у всій місцевості виливали воду з наповнених посудин. Під час миття померлого будили тих, хто спав, а щойно небіжчика виносили з помешкання, услід за ним лили воду. Після миття померлого казан, у якому гріли воду, перевертали догори дном [22, с. 9]. Як бачимо, такі обряди, що мають однакову мету, продовжували існувати в різних формах, залежно від місцевості, що слід враховувати під час вивчення цієї теми [7, с. 258].

Прикмети та обряди, пов'язані з природними явищами

Наведемо кілька прикладів вірувань і обрядів сучасних жителів Анатолії, що походять з давніх часів. Серед природних явищ найпершою прикметою смерті в її широкому значенні вважалися затемнення місяця та сонця. Люди вірили, що ці явища віщують смерть одного або кількох поважних людей, кінець світу чи початок війни [22, с. 24]. Як і затемнення світил, провісником недобрих подій на землі вважається зміщення зірок. Віра людини в значення кожної зірки є відображенням релігійного зв'язку між небом і землею. Таким чином, між людьми та зірками проводиться аналогія щодо зміни положення та згасання. Ця віра втілюється в різних прикметах: зміщення зірки – провісник смерті, впала зірка – її хазяїн помре, з'явилася комета – помре багато людей [22, с. 24].

Тісний зв'язок тюркських народів з природою відобразився і в їхній культурі, що засвідчено безліччю прикладів з історії. У стародавні та середньовічні часи тюрки Алтаю вважали удар блискавки Божим прокляттям. Уйгури після удару блискавки запускали в небо стріли та змінювали своє місцерозташування [24, с. 78]. Водночас грім сприймався тюрками Алтайського краю як гарна подія. Уважалося, що він проганяє злих духів [24, с. 80]. Імовірно, вищеописані обряди були проявами цих вірувань і переконань.

2. Вірування та обряди, пов'язані з моментом смерті

На території Анатолії смерть традиційно супроводжувалася такими обрядами:

1. Закривання очей небіжчику. Мотиви цього звичаю різняться відповідно до місцевості. Зокрема, очі закривали, щоб померлий не дивився на цей світ, щоб не був у домовині з відкритими очима, щоб не забрав нікого із собою тощо.

2. Прив'язування щелепи померлого: аби душа не розділилася, щоб диявол не увійшов усередину, щоб у рот не потрапила земля тощо.

3. Відчинення вікна в кімнаті, де перебуває небіжчик: аби душа вилетіла, щоб Азраїл вийшов, щоб ангели залетіли [22, с. 47].

Крім цих обрядів, звичайно, з найближчої місцевості приходять вчитель або імам і читає над померлим сури з Корану (особливо суру «Ясін»). Близькі небіжчика сповіщають людей про його смерть, читаючи селу в мечеті, розміщуючи оголошення в газеті або іншими можливими способами. Родичі виконують необхідні приготування для поховання.

Вірування тюрків, пов'язані з моментом смерті, засвідчують їхнє вміння давати ґрунтовне пояснення подій. Тюрки, які жили в Алтаї в давні та середньовічні часи, на основі спостережень, зроблених у горах, вірили в єдність душі та дихання, тому вважали, що з уповільненням дихання під час сну душа, відділившись від тіла, гуляє світом, при цьому уві сні людина бачить місце, куди потрапить після смерті. Зазвичай, прокинувшись від сну, душа повертається в тіло, але трапляються випадки, коли вона йде – це і є смерть. Зважаючи на це, можна припустити, що тюрки вважали сон бра-

том смерті. Це також підтверджують аяті з Корану про традиційні вірування тюрків, пов'язані зі смертю: «Коли прийде час смерті того, кому судилося померти, під час сну Аллах забере і його душу, і душу того, хто житиме. Таким чином душу померлого тримає, а другу – відпускає назад до певного часу» [Zümer, 42]; «Це Вів вбиває вас уночі, а потім, аби ви закінчили відведений час, знову оживляє Вас» [Enam, 60].

Тюрки вірять, що після смерті душа підноситься до небес, де в неї з'являються крила. Тому, коли хтось помирає в закритому приміщенні, аби душа могла вільно злетіти до небес, відкривають усі отвори (двері, вікна і т. п.). Ж.-П. Ру щодо продовження таких вірувань у тюрків Анатолії, посилаючись на Пертева Наїлі Боратава, зазначає: «У той момент до кімнати покійного не впускали кішок. Боялися, аби кішка не з'їла муху, тобто душу». Тут ідеться про традицію в районі Мудурну [24, с. 159].

З наведених прикладів знову бачимо, що вірування та обряди, як і інші елементи культури, дещо трансформувались, продовжують існувати й нині. Наприклад, можна провести паралелі між традицією зміни постелі покійного та плачу біля його голови в Анатолії й традицією побудови шатра для померлого та перенесення його тіла туди з місця смерті.

3. Девір та Іскат

Девір та Іскат – це милостиня, яку дають нужденним людям за пости, намази та обіцянки, що не тримав, не здійснив та не виконав з якихось причин померлий мусульманин протягом життя. Така пожертва відбувалася у формі усталеного ритуалу: «Від віку померлого віднімали для чоловіків 12 років, для жінок – 9, підраховували відповідну суму боргу та клали її в торбинку, яку потім хтось зі спадкоємців (чи будь-яка вповноважена особа) передавав з рук у руки одному зі знедолених, які колом стояли поруч. Отримавши гроші, бідняк віддавав їх назад промовляючи: “Отримав, прийняв”. Це тривало доти, доки борг померлого за недотримані постів не вичерпувався. Таку саму процедуру виконували і для зарахування нездійснених намазів та невиконаних обіцянок» [22, с. 59].

Описаний обряд Девіру та Іскату свідчить про існування вірувань, пов'язаних з потойбічним світом. У традиційній релігії тюрків першими формами таких вірувань можна вважати захоронення разом з померлим його речей. Тюрки вірили в те, що після смерті життя продовжується в такому самому вигляді, як і на землі, тому разом з померлим ховали його найцінніші речі, зброю та коней [14, с. 130–189].

З подібних переконань у разі смерті хана чи командира, а також понад сотні солдатів, які їх супроводжували, усіх хоронили разом в одному місці. Щодо цього Ж.-П. Ру цитує Ван Дер Луя: «Смерть і нове народження слуг господаря полегшає його власну смерть і нове народження» [24, с. 172]. Це означає, що страждання та смерть разом спричиняють виникнення нового життя. Власне, таке вірування свідчить про те, що тюрки не були індивідуалістами, натомість цінували суспільні інтереси, що демонструє філософію їхнього

життя, значення для них понять вірної дружби та само-відданості.

В алтайських тюрків смерть молодих людей, які не досягли віку одруження, уважалася серйозною проблемою – рідні переймалися щодо їхнього подальшого життя. Тому відраховували час після їхньої смерті й у період, коли вони ніби досягали відповідного віку, їх одружували. Як на справжньому весіллі, хлопця заочно одружували з дівчиною такої самої долі. Сім'ї померлих наречених визнавали один одного родичами, для новоствореної пари навіть малювали необхідні речі, а згодом спалювали ці малюнки, аби дим-вістун піднявся до них і сповістив їх [24, с. 182]. Відомо, що цей звичай зберігся й донині в азербайджанських тюрків, які живуть на території Алтаю [25, с. 284].

Згідно з віруваннями тюрків у нове життя після смерті, на тому світі все набуває протилежних форм. Тому на цвинтар несли спеціально зламани речі померлого – вони мали відновитися, як відроджується сам небіжчик [24, с. 183].

Те, що тюрки вірили у відродження та подальше життя після смерті, засвідчує також і спосіб, у який у деяких місцевостях клали померлого в могилу. Наприклад, попередньо готуючи до нового народження, небіжчика розміщували у формі ембріона: тіло трохи згинали, голову та ноги зближували [24, с. 184].

Обряди та вірування тюрків, пов'язані з життям після смерті, поширилися на території Анатолії та після зміни географічних меж ісламу відобразилися у формі розуміння безкінечності потойбічного світу (*Ahiret*). Заключна підготовка небіжчика до життя на «тому» світі – причина появи вищеописаного ритуалу Девір та Іскат.

4. Поховання померлого

Поховання померлого в Туреччині, відповідно до традицій ісламу, передбачає обмивання померлого, загортання його в саван, поміщення в домовину та власне поховання одразу після заупокійного намазу.

Відповідно до регіону, під час процесів обмивання та загортання в саван, дотримуються низки місцевих обрядів. Наприклад, вірять у те, що деякі рослини мають запах раю, тому кладуть їх у воду, якою обмивають померлого; іноді на савані пишуть аят або молитву.

Я. Калафат зазначає, що обряд поховання померлого наближався до традиційного, попри ісламські нововведення. [15, с. 90–102]. Розлога інформація щодо цього міститься в китайських джерелах.

Перші зі збережених описів поховальних обрядів древніх і середньовічних тюрків пов'язані зі смертю правителів. Церемонії, описані в джерелах, свідчать про те, що проводилися вони для людей з певним статусом. Тюрки надавали неабиякого значення церемонії поховання, тому у зв'язку з приготуваннями небіжчика ховали лише через сім днів після смерті [24, с. 61]. Тільки за такий проміжок часу визначали дату та місце проведення церемонії. Приготування починалися з того, що покійника переносили до спеціально зведеного шатра. Ось як описано в джерелах церемонію поховання Атілли: «Його тіло демонстративно, аби всі могли бачили, помістили всередину зведеного на площі шовкового шатра» [24]. Згідно з цією

інформацією, хто б не пішов з життя в тюркському каганаті, його поміщали до шатра померлого. Сини, онуки та родичі небіжчика різали коней та овець і розкладали їх перед шатром. Об'їжджали на конях шатро з померлим сім разів, а перед входом різали обличчя та плакали – по обличчю текли кров і сльози. Усі речі, якими померлий користувався за життя, а також його коня спалювали на вогнищі. Попіл потім закопували на кладовищі в певний день року: останки померлих навесні ховали восени, коли жовкло листя; тих, хто помер узимку чи восени, ховали в період цвітіння квітів. У день поховання родичі померлого, як і в день його смерті, їздили на конях, різали обличчя та плакали [14, с. 177, 178].

Деякі вчені стверджують, що звичай об'їжджати на конях сім разів шатро з померлим під час церемонії поховання пов'язаний з планетами та представляє цілісну систему вірувань. Так, на їхню думку, число сім, яке вважалася священним, також пов'язане з планетами. Із цим також можна пов'язати те, що померлого ховали лише через сім днів. Шатро об'їжджали по колу, подібно до руху планет, тому цей обряд пов'язують з астрологією [24, с. 246].

Азербайджанський дослідник і письменник Мірелі Сеїдов описує дійства під час похорон: друзі, наче пантоміму, показували сцени з різних періодів життя померлого. Він тлумачить це як початок Орта-Оюну (*Orta Oyunu*) – традиційного тюркського театру. [25, с. 342].

5. Траур і співчуття

Люди, які втратили близького, по-різному виражають свій біль. Нижче ми розглянемо такі прояви трауру: не вбиратися у світлі кольори, не їсти надмірно, не розважатися, не використовувати пристрої на кшталт радіо, телевізора тощо, не голити бороду (для державних службовців у наш час ніхто не може зробити це обов'язковим), не ходити на весілля.

Період трауру починається з моменту смерті. Його тривалість може змінюватися відповідно до соціального статусу померлого. У сільській місцевості період трауру може тривати рік, іноді навіть більше, а у жителів міст, державних службовців і людей, які працюють на особливих посадах, цей період значно коротший.

Під час трауру близькі та знайомі відвідують тих, хто носить траур, втішають, висловлюють співчуття, розділяють гіркоту втрати, прагнуть, аби вони якнайшвидше повернулися до звичного життя.

Тривалість трауру в Анатолії здебільшого становить один рік, але в нижчеописані поминальні дні можна вийти з трауру, особливо це стосується сорокового дня після смерті. Нині поховальні традиції в Туреччині наближені до народних вірувань і звичаїв, які мають спільну етнологічну основу, але різняться за формами вираження, залежно від місцевості. Тому розглядати їх слід з огляду на теорію функціонування [7, с. 213].

Що ж до історичного походження таких вірувань і обрядів, варто розглядати їхнє місце в основних джерелах тюркської культури: Орхунських написах (*Orhun Yazitlari*), «Диван-и Люгат-ит Тюрк» («*Divan-i Lüğat'it-Türk*») та в розповідях Деде Коркута (*Dede Korkut Hikayelerinde*).

В Орхунських написах Більге-хан так говорить про траур за Кюльтегіном: «Помер мій молодший брат. Я постарів. Я наче дивлюся й не бачу, знаю, але не вірю. Я постарів. Час визначає Бог, це він створив людину так, щоб вона завжди помирала. Ось так я і постарів. Сльози льються з очей, а з душі виривається крик. Горе вбило мене. Я постарів аж занадто» [20, с. 50–52, 70].

У «Диван-и Люгат-ит Тюрк» Махмуда Кашгарли так описано траур за Афрасіябом, тобто за Альпер Тунгою: «Усі зібралися, як вовки, кричать, рвучи собі коміри, кричать до втрати голосу, плачуть, поки не змикаються очі» [3, с. 189].

Існування вірувань і обрядів, пов'язаних зі смертю, в огузів описано в епосі «Книга Деде Коркута» в оповіданні про Бейрека: «Почувши про смерть Бейрека, його батько зняв із себе чалму та ударив нею об землю; відтягнувши, порвав комір. “Сину! Сину!” – кричав він, наче віл. Репетував і волав. Сива, кучерява мати гірко плакала, лила сльози, кусала нігті, з блідим обличчям то падала, то вставала, порвала собі щоку, висмикувала волосся, наче чорна ворона, плачучи, скиглячи вона прийшла додому. А сім сестер вдягли чорний одяг» [9, с. 172].

6. Поминальні дні та вірування, пов'язані з ними

У тюрків Анатолії поминальні вірування та обряди значною мірою прив'язані до культури ісламу. Поминальні дні мають різні назви, але відбуваються відповідно до ісламських традицій. Нижче коротко розглянемо поширені в Анатолії поминальні дні, що справляються одразу після смерті.

Перша ніч. Перша ніч після поховання може вважатися поминальним днем. Цієї ночі приходять знайомі, зазвичай у період після вечірнього намазу та до настання ночі, моляться, читають Коран і Мевлют. У таку ніч родичі померлого не готують їжу – цим займаються сусіди. Ця ніч – час висловлювання співчуття.

Перша п'ятниця. Так називають вечір першого четверга від дня поховання. У цю ніч виконують такі самі обряди, як і в першу ніч після смерті. Сім'я покійного майже ніколи не готує частування для гостей. Деякі сім'ї після цього дня виходять з трауру.

Тиждень після смерті – сьомий день після поховання, коли здійснюються такі самі обряди, як у першу ніч і в першу п'ятницю.

Сороковий день. Це обрядовий день пам'яті померлого. Організація цього дня, на відміну від інших, пишніша та повністю належить родині померлого. Чимало сімей після цього дня припиняють траур.

П'ятдесят другий день. У більшості місцевостей країни, цей день, як і вищеописані, справляється відповідно до традицій ісламу.

Чорне свято. Будь-яке перше релігійне свято (Рамазан або Курбан) після поховання називається Чорним святом. У цей день родичі померлого не виходять на вулицю привітати зі святом інших. Інші приходять до них, але святкового настрою ні в кого немає – кожен відчуває скорботу за померлим, як у день його смерті. Хазяїн дому пригощає гостей не традиційними святковими солодощами, а чаєм або гіркою кавою.

Річниця. У день роковин, як і на сороковий день, влаштовують день пам'яті. У цей день, порівняно з рештою поминальних днів, сім'я почуває себе вільніше. Переважно траур припиняється від цього дня.

Поминальні дні – частина соціального життя людей, а церемонії, які проводяться під час них – один з консолідуючих факторів суспільства. Тож елементи частування, обслуговування гостей і роздавання подарунків в обрядах такого типу свідчать саме про суспільну згуртованість [5, с. 66].

Поминальні обряди є давнім звичаєм тюркських народів. Правителі древніх і середньовічних тюрків Алтаю перед смертю заповідали провести церемонії їх поховання відповідно до вищезазначених традицій [24, с. 238].

Поминальні дні у стародавніх тюрків відбувалися й під час церемонії: від моменту смерті до поховання, від поховання до річниці смерті – будь-які ритуали слід уважати частиною поминального процесу. У древніх тюрків не було традиції відвідування кладовищ – до могили разом з небіжчиком клали коштовні речі, тому місце поховання приховували, побоюючись, що хтось відкриє могилу та пограбує її. Аби місце поховання не було помітним, його маскували за допомогою коней, яких спеціально приводили тупцюватися на ньому [24].

Поховальні звичаї та обряди посідали чільне місце в житті тюркських народів. Отже, актуальність вивчення та дослідження поховальних церемоній тюрків є очевидною, особливо, якщо розглядати їх із соціологічної точки зору. Прикметно, що поховальні церемонії виявилися, на наш погляд, важливим джерелом соціальної згуртованості та зближення людей. Під час них з'являлася можливість відвертого спілкування і, що важливо, розради близьких померлого. Поховальні церемонії допомагали родичам небіжчика подолати довготривалий смуток і тугу та швидше зануритися у вир життя.

Водночас обряд частування, що символізував гостини самого померлого, має абсолютно соціальну природу та є обрядом, який зберігся до наших днів – частування під час поховання чи в поховальні дні поширене й нині.

До того ж, якщо розглядати церемонії поховання як привід для спілкування, то траплялося, що безпосередньо під час церемонії люди знайомилися, розмовляли один з одним або навіть закохувалися. Існує також інформація про те, що церемонія поховання породжувала протилежні почуття, аж до веселощів на зворотному шляху [24, с. 278; 4, с. 54].

Як бачимо, вірування та обряди, пов'язані з церемонією поховання, продовжують існувати як ланки одного ланцюга. І навіть якщо спробувати викоринити їх як забобонні й такі, що не відповідають ісламу, який сповідують тюрки, вони однаково продовжуватимуть існувати, тому що коріння народних вірувань сягають глибокої давнини.

Обряди, пов'язані з церемонією поховання, що трапляються в найрізноманітніших джерелах, свідчать про те, що всі описані звичаї продовжують існувати як невід'ємна частина культури в цілому.

Примітки

¹У релігії, яку сповідували тюрки до прийняття ісламу, існує декілька назв. Найпоширеніша з них – шаманізм. Однак фахівці з історії релігії Туреччини вважають неправильним використання такої назви, оскільки шаманізм, не будучи системою вірувань, яка б торкалася всіх ланок суспільного життя, виявлявся лише у спілкуванні з надприродними силами, чаклунстві та мистецтві лікування. Крім цього, вживається також назва «стара релігія тюрків», яка також не є прийнятною, тому що релігія не може бути старою чи новою. Вірування не губляться – трансформація мотивів подовжує їхнє існування. Таким чином, постає питання, яку назву слід вживати на позначення релігії тюрків доісламського періоду. Якщо підсумувати наведені погляди, то

за версіями істориків релігії така система вірувань має називатися релігією Небесного Божества, традиційною вірою в Небесне Божество або традиційною релігією тюрків [13, с. 19–39; 12, с. 33–44; 26]. У цій статті ми будемо використовувати останню назву.

²У східних тюрків слово «тин» вживалося на позначення дихання, існування; у західних тюрків воно трапляється у значенні «відпочивати» [14, с. 176].

³Шифр, який ми тут використовуємо (БК або КТ), – це заголовні літери праці Хусейна Намік Орхуна «Стародавні тюркські пам'ятки» («Eski Türk Yazıtları») написів часів Більге Кагана та Кюль Тігіна, а літери й цифри за ними позначають сторону (Ş [şimal] – північ, C [cenup] – південь, D [doğu] – схід, B [batı] – захід) і

номер рядка відповідно.

⁴«Özinçe kergek bolmuş» (KT-D3,4), «inim Kültigin özinçe kergek boldı» (KT-D30) та «inim Kültigin kergek boldı» (KT-Ş10). – [Dipnot Sonu], «uçabar-mak».

⁵«Kanım kağan uçdukda özüm sekiz yaşımdaya kalmım» (KT-D16), «kültigin kon yılka yeti yigirmike uçdı» (KT-ŞD), «onunç ay altı otuzka uçbardı» (BK-C10).

⁶Детальнішу інформацію можна знайти у праці Мустафи Юнала «Погляд на народні вірування Кутадгу Білігі та Диван-и Легат-ит Тюрк» (Mustafa Ünal. Kutadgu Bilig ve Dinanü Lügat'i-t-Türk'deki Halk İnançlarına Fenomenolojik Bir Bakış // TDA, 114. – S. 215–224).

⁷Інформацію наведено відповідно до наших спостережень у місцевостях Адана, Османіс, Кайсері, Сивас і Нігде.

Література

1. Anohin A. V. Altay Samanlığına Ait Maddeler / Çev. A. İnan // Makaleler ve İncelemeler-1. – Ankara, 1987. – S. 404–451.
2. Hacib Yusuf Has. Kutadgu Bilig, sadeleşiren R. R. Arat. – Ankara, TTKY, 1991.
3. Atalay Besim. Divan-ı Lügat'i-Türk. – Ankara, 1985.
4. Cohen Anthony Paul. Topluluğun Simgesel Kuruluşu. – Ankara: Dost Kitabevi, 1999.
5. Connerton Paul. Toplumlar Nasıl Anımsar / Çev. A. Şenol. – İstanbul: Ayrıntı Yay, 1999.
6. Çay A. Haluk. Anadolu'da Türk Damgası. – Ankara, 1983.
7. Çobanoğlu Özkul. Halk Bilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş. – Ankara: Akçağ Yay, 1999.
8. Eliade Mircea. Patterns in Comparative Religion. – London, 1971.
9. Ergin Muharrem. Dede Korkut Kitabı. – İstanbul, 1971.
10. Eroğlu A. Hikmet. Kırgızistan'da Bağımsızlık Sonrası Milli İdeoloji Arayışı Çerçevesinde Tenircilik. – Ankara Üni.,

İlahiyat Fak. Dergisi. – 2000.

11. Gülensoy Tuncer. Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları. – İstanbul, 1989.
12. Günay Ünver-Harun Güngör. Türk Din Tarihi. – Kayseri: Laçın Yay, 1998.
13. Güngör Harun. Türk Bodun Bilimi Araştırmaları. – Kayseri: Kivılcım Yay, 1998.
14. İnan A. Tarihte ve Bugün Şamanizm. – Ankara, 2000.
15. Kalafat Yaşar. Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri. – Ankara, 1990.
16. Kitabı Mukaddes. – İstanbul, 1985.
17. Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı. – Ankara, 1983.
18. Nirun Nihat-Cihat Özönder. Türk Sosyo-Kültür Yapısı İçinde Adetler, Örfler, Görenekler, Gelenekler // Milli Kültür Unsurlarımız Üzerine Genel. – 1990.
19. Görüşler. – Ankara, AKMY. – S. 251–264.
20. Orkun. H. Namuk. Eski Türk Yazıtları. – Ankara: TDKY, 1987.
21. Ögel Bahaeddin. Türk Mitolojisi. –

Ankara: TTKY, 1971.

22. Örnek Sedat Veyis. Anadolu Folklorunda Ölüm. – Ankara, 1979.
23. Roux Jean-Poul. Türklerin ve Moğolların Eski Dini / Çev. Aykut Kazancıgil. – İstanbul, 1994.
24. Roux Jean-Poul. Eski ve Orta Çağda Altay Türklerinde Ölüm / Çev. Aykut Kazancıgil. – İstanbul, 1999.
25. Seyidov Mireli. Azərbaycan Halkının Soykökünü Düşünürken. – Bakı, 1989.
26. Tanyu Hikmet. İslamiyetten Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı. – İstanbul, 1986.
27. Tuna O. Nedim. Köktürk Yazıtlarında «Ölüm» Kavramı ile İlgili Kelimeler ve «Kergek bol-» Deyiminin İzahı // VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler (1957), T.T.K.Y. sayı, 179. – Ankara, 1960. – S. 131–148.
28. Ünal Mustafa. A Comparative Study of Funeral Customs in Turkey and Azerbaijan with Particular Reference to the Pre-Islamic Turcic Aspects, (Basılmamış Doktora Tezi). – Birmingham, 1996.
29. Milli Folklor. – 2002. – S. 54. – S. 86–101.

Переклад з турецької Анни Костюк